

Сергій Сєряков

Гене́за історичного світогляду о. Станіслава Заленського (у період до 1872 р.)

Sergiy Seryakov

Genesis of the historical outlook of Father Stanislav Zalensky (before 1872)

The article analyzes the main factors and circumstances of genesis of the historical outlook of Father Stanislav Zalensky - one of the leading Polish researchers of the Jesuit order's history in the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is proved that the main role in this process have played the influences of Zalensky's mother, his contacts with oo. Jesuits (both before and after joining the Order) and the events of the January Uprising.

Keywords: Polish historiography, Father Stanislav Zalensky, the Society of Jesus, the January Uprising

Розглянуто головні чинники й обставини генези історичного світогляду о. Станіслава Заленського – одного із чільних польських дослідників історії Товариства Ісуса в Речі Посполитій. Наголошується на тому, що головну роль в цьому зв'язку відіграло материнське виховання, спілкування з оо. Єзуїтами (до і після вступу до ордену) та події Січневого повстання (1863–1864 рр.).

Ключові слова: польська історіографія, о. Станіслав Заленський, Товариство Ісуса, Січневе повстання

У 1850–1870-х рр. в польській історіографії відбувається докорінний перелом в уявленнях про освітню діяльність Товариства Ісуса. Саме тоді формується потужна проєзуїтська течія, яка складає дедалі сильнішу конкуренцію «чорному образіві» ордену, а в подальшому – взагалі витісняє його на периферію наукової і суспільної рефлексії про цей історичний феномен. Одним із головних творців нового образу Товариства Ісуса (зокрема і його шкільної діяльності) став о. Станіслав Заленський. Його вихід на авансцену дискусії про роль і значення єзуїтів в польській історії пов'язаний із публікацією полемічно-історичної праці «Чи єзуїти згубили Польщу?». Саме в ній було окреслено новий концептуальний образ історії Товариства Ісуса, до якого о. С. Заленський згодом щедро додавав фактографічні аргументи, почерпнуті ним із численних джерел. Ідейне підґрунтя цієї праці (як і світогляд автора в цілому) буде складно зрозуміти без аналізу індивідуального контексту його формування як особистості і історика.

Попри важливу роль, яку о. С. Заленський відіграв у вивченні різних аспектів історії Товариства Ісуса, його особа досі майже не привертала уваги

дослідників історіографії. Нечисленні і побіжні спроби проаналізувати творчу спадщину цього єзуїта (або – окремі її елементи) не супроводжувалися з'ясуванням тих чинників, обставин, персоналій, подій, які вплинули на формування його історичних поглядів і світогляду – в цілому¹.

Спробою часткового заповнення цієї лакуни і є нинішня стаття, в якій я маю намір зосередитися – під зазначеним вище кутом зору – на аналізі життєвого шляху о. С. Заленського у період до появи його першої значущої праці з історії Товариства Ісуса – «Чи єзуїти згубили Польщу?»².

Її майбутній автор народився у Кракові 11 вересня 1843 р.³ Рано втрапивши батька, Станіслав майже все дитинство перебував під визначальним впливом матері – Теофіли Заленської. Будучи вихованкою оо. Бернардинів, вона наполегливо прищеплювала майбутньому історикові «боязнь Бога і глибоку релігійність». Але водночас – постійно турбувалася про те, щоби син здобув добру освіту. Саме мати навчила Станіслава читати і писати, а потім відправила його на навчання до місцевого органіста о. Джизгєвіча (у с. Ропа, де мешкали Заленські, не було школи). Через деякий час Теофіла разом із сином спеціально переїжджає до м. Горлице, щоб він міг навчатися у місцевій *Muster-Normal-Haupt-Schule*. А згодом – оселяється в Новому Сончі (в 1854 р.), де Станіслав вступає до гімназії.

Переїзд до цього міста багато в чому визначив подальшу долю юнака. Будучи вже глибоко релігійною особою, він починає часто відвідувати осередок єзуїтів у Новому Сончі. А під час канікул, за його власним зізнанням, – Станіслав взагалі «*цілими годинами проводить [час] у їх домі*» (він допомагає у проведенні меси, спілкується зі священниками, прибирає разом з братами-єзуїтами костюль або переписує пісні для місцевого органіста)⁴. Ймовірно вже тоді у свідомості Станіслава відбуваються певні духовні трансформації, які згодом приведуть його до Товариства Ісуса. Але остаточне рішення «присвятити себе Богові» С. Заленський приймає під впливом бесід з о. Юзефом Станіславом Рожанкою, який прибуває до Нового Сончу в 1856 р. Мати неоднозначно поставилася до такого вибору сина. Спочатку вона нібито спокійно сприйняла його наміри вступити до лав Товариства Ісуса. Але згодом, не бажаючи розлучитися зі своєю єдиною дитиною, Теофіла почала чинити енергійний опір реалізації задумів Станіслава. Лише через півроку – 18 серпня 1857 р. – внаслідок наполегливих намовлянь єзуїтів (о. Юзефа Станіслава Рожанки і бр. Миколая Лісовського), вона таки дала письмовий дозвіл на вступ свого сина до ордену, хоча й продовжувала болісно переживати цей факт⁵.

Розрив з найріднішою людиною став психологічною травмою для 14-річного Станіслава. Перебуваючи у новіціаті в Баумгартенберзі (під Лінцем),

він, слідуючи єзуїтській традиції, намагається цілком порвати зі своїм старим життям. Зокрема, коли до новіціату надійшов перший лист від Теофілі Заленської, а його ректор о. Фридерик Крупський порадив Станіславу не читати його, той власноруч спалив цю звісточку від мами. Проте такі вольові кроки не могли пригасити в душі юнака тугу за рідною людиною. Болісне переживання розриву з матір'ю спричинило проблеми зі здоров'ям – на четвертий місяць перебування у новіціаті в Станіслава розпочався катар шлунку. Невірне лікування цієї хвороби (в Курації Присніца) спричинило її перехід у хронічну стадію, що наклало відбиток на все подальше життя історика-єзуїта⁶.

По завершенні новіціату (1858 р.) С. Заленський з дозволу о. Юзефа Броуна – тодішнього провінціала Галицької провінції – складає звичайні єзуїтські обітничі і стає слухачем *studia humaniora*. На цьому етапі його формації молодому єзуїту вкрай поталанило з наставником. Викладач риторики о. Іво Чезовський був відмінним фахівцем у своїй справі і саме він заклав необхідний базис для того, щоб Станіслав згодом перетворився на вмілого майстра слова. Як зізнавався згодом сам історик-єзуїт, саме о. Івону він завдячує «своєю любов'ю до наук, літературним смаком і хистом». Не дивно, що цей наставник став другою особою (поряд з Теофілою Заленською), якій о. Станіслав присвячував усі свої твори⁷.

Якщо релігійна і інтелектуальна складова особистості о. С. Залеського стало розвивалися з раннього дитинства, то його громадянські почуття тривалий час ніби перебували у стані летаргії. Молодий єзуїт, звісно ж, усвідомлював свою польськість. Згадуючи про навчання у Новосончській гімназії, а згодом – у структурі ордену (в 1850-х – на початку 1860-х рр.), він з прикрістю зазначає, що в обох випадках зіштовхнувся із пануванням «німецького елемента і австрійського духу». За власним свідченням о. Станіслава, серед єзуїтів Галицької провінції аж до кінця 1860-х рр. переважали німці і сілезяни, які не відчували особливого пієтету до поляків, їх мови, історії, культури⁸. Все це, поза сумнівами, загострювало в молодого єзуїта відчуття приналежності до польського народу, але тривалий час цей маркер ідентичності аж ніяк не впливав на хід його життя.

Справжня революція у свідомості майбутнього історика відбувається лише під час Січневого повстання (1863–1864 рр.). Під враженням від його перебігу набожний і освічений, але водночас – політично індіферентний, парубок переживає масштабні духовні трансформації. Саме тоді, за його власним зізнанням, він вперше відчуває незнане досі почуття любові до Батьківщини. Оскільки чернечий статус не дозволяв Станіславу «*nimi i битися у повстанських рядах*», він скеровує свій патріотичний запал в ін-

телектуальну площину. Молодий єзуїт починає активно вивчати польську історію, компенсуючи тим самим лакуни своєї попередньої освіти в гімназії і у структурі ордену. Він знаходить у бібліотеці праці Яна Альбертранді, Алессандро Гваньїні і Яна Бельського, докладно вивчає їх і робить з них виписки. Саме на основі цих нотатків згодом повстали перші історичні праці Станіслава Заленського («Компендіум польської історії» і «Польська республіка»). Вони мали суто компілятивний характер і не призначалися для публічного вжитку – сам автор відверто визнавав, що усе життя старанно переховував ці твори від стороннього ока⁹. Втім було б помилкою вважати написання цих робіт лише інтелектуальною сублімацією ченця, який не міг відкрито висловлювати свою точку зору на Січневе повстання. Для молодого єзуїта вона слугувала також ліками від болісних відчуттів, які викликала в нього тодішня невдача у боротьбі за звільнення нації (на сторінках своєї автобіографії о. С. Заленський відверто сумує з приводу численних жертв і засуджує «царське варварство»). Змальовуючи славне минуле Батьківщини, він ніби залишав сумне сьогодення, поринаючи до свого роду паралельної реальності, де польський народ мав набагато кращу долю, аніж у 1860-х рр. Втім цілком уникнути рефлексії стосовно нещодавніх подій Станіслав не зміг. Формуючи у передмові до «Республіки Польщі» цілі написання цього твору, він зазначив, що «прагнучи ознайомитися із історією і життям любої моєї матінки Польщі, зібрав я для себе минулого року короткі відомості про найважливіші історичні випадки, розглядаючи по черзі [періоди правління усіх] королів і безкоролів'я, починаючи від Мечислава I і до наших днів, коли пролилося стільки польської крові і дай Боже, аби не марно»¹⁰.

С. Заленський не обмежується створенням образу славного минулого Польщі. Він також прагне з'ясувати причини політичних поразок польського народу (втрати ним державності наприкінці XVIII ст. і безуспішних спроб її відродити). Ці невдачі він вважає природнім наслідком того, що поляки чимало завинили перед Богом. Лише спокутуючи власні гріхи і уникаючи нових духовних пасток, вони, на думку цього єзуїта, зможуть відродити втрачений блиск державного життя або й навіть досягти ще більших успіхів у цій царині¹¹.

Ці роздуми є типовим проявом консервативного католицько-патріотичного світогляду, який був властивий усім представникам проєзуїтської течії в польській історіографії Товариства Ісуса (йдеться про о. С. Заленського, М. Дзедушинського, о. Ю. Броуна і ін.). Наявність у кожного з цих авторів такої форми національної свідомості можна пояснити не лише суб'єктивними обставинами їх життя, але й низкою об'єктивних чинників. В цьому зв'язку варто звернути увагу на дві речі. По-перше, життєвий шлях усіх

представників проєзуїтського струменю у польській історіографії в тій чи іншій мірі виявився пов'язаним із Галичиною¹². По-друге, консервативний патріотизм цих авторів значною мірою був похідним від їх негативного ставлення до тих модернізаційних процесів, які відбувалися на теренах Польщі в кінці ХVІІІ–ХІХ ст. Чимало рефлексій на цю тему можна знайти і у творах о. С. Заленського. Скажімо, він відверто засуджує суспільно-економічний поступ, вважаючи, що той веде до посилення нападків на церкву і релігію, а це своєю чергою спричиняє зростання аморальності¹³. Історик-єзуїт також вкрай негативно оцінює сучасну йому пруську шкільну систему, постійно протиставляючи її старій «славній» єзуїтській освіті¹⁴. Несприйняття авторами проєзуїтської орієнтації новацій кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст., на мою думку, було зумовлене дією низки чинників. Поза сумнівами, усі ці особи зазнали впливу консервативного романтичного дискурсу¹⁵. А в його рамках модернізація трактувалася власне як результат руйнації тієї гармонії між цариною духовного і матеріального, світською владою й церквою, що нібито існувала у добу Старого порядку. У польському середовищі такі уявлення природно вписувалися у конкретну систему політичних координат. Модернізаційні процеси ототожнювалися насамперед з актуальною владою – тими державами, які поділили Річ Посполиту і володіли її землями після 1795 р. В результаті, Старий порядок асоціювався з добою політичної незалежності Польщі та впливовим становищем католицької церкви (і через це – ідеалізувався), тоді як ХІХ ст. – з періодом бездержавного існування і швидкою секуляризацією суспільства (а тому – навпаки розглядалося вкрай критично). Ці загальні чинники, як і вищезгадані особливості життєвого шляху о. С. Заленського, звісно ж, посприяли тому, що консервативний патріотизм стає своєрідним дороговказом для нього у подальших творчих пошуках. Чимало проявів цієї світоглядної позиції можна знайти у програмній праці цього дослідника – «Чи єзуїти згубили Польщу?». Серед іншого, він зазначає, що «вітчизна поляків стала вірою і католицизмом і тільки на католицизмі може бути відбудована», а згодом прямо закликає читачів: «Поляки, насамперед мусимо бути католиками!». Подібні уявлення природно проєціювалися істориком-єзуїтом на процес вивчення минулого Польщі. На думку о. С. Заленського, «польська історія і все, що є польським, мусить трактуватися з католицької точки зору»¹⁶.

Шлях до цього дослідницького кредо виявився, однак, важким і звивистим. Січневе повстання пробудило в молодому єзуїтові не лише палку любов до своєї Батьківщини і її історії, але й великий інтерес до історичної літератури. За його власним зізнанням, впродовж 1863–1864 рр. він безперервно читав різні праці з історії Польщі. Серед іншого, саме в цей час

С. Заленський познайомився з відомою синтезою Юзефа Шуйського¹⁷. Вона збентежила молодого єзуїта, оскільки містила численні закиди у бік Товариства Ісуса. За його ж власними словами, С. Заленський опинився перед дилемою «або це правда і тоді мені не варто залишатися у цих єзуїтів, поки є молодим – треба шукати *alibi magis propitios deos*, або все це є неправдою і в такому разі цьому наклепу треба дати належну відповідь». З цього часу він починає наполегливо розпитувати тих єзуїтів, які до 1820 р. перебували в Білорусі (о. Яна Галіча, о. Юзефа Станіслава Рожанку, о. Йозофата Залеського і ін.), про минуле ордену, але насамперед – ще більше читає історичні твори, прагнучи знайти там підтвердження або спростування тез Ю. Шуйського¹⁸. Отже, конфлікт двох елементів ідентичності С. Заленського (польсько-патріотичного і єзуїтського) врешті-решт завершується тим, що його інтерес до минулого Польщі знаходить цілком конкретну тематичну нішу (діяльність Товариства Ісуса), а реалізація ним потягу до історії ордену поступово переходить з пасивної фази (читання книг) в активну (написання і публікація власних розвідок). Вже в 1865 р. С. Заленський написав працю під назвою «Причини занепаду Польщі». З огляду на компілятивний характер цього твору, він так і не став його публікувати. Але проведене таким чином «дослідження» передумов невтішного сьогодення Вітчизни безумовно дозволило С. Заленському краще зорієнтуватися в причинах занепаду Польщі, а отже, – згодом дати аргументовану відповідь на закиди щодо причетності до цього деструктивного процесу Товариства Ісуса. В 1866 р. молодий єзуїт починає роботу над історико-полемічною працею з промовистою назвою – «Чи єзуїти згубили Польщу?». Сконцентруватися цілком на ній С. Заленському заважало виконання поточних функцій єзуїта (вивчення курсу теології у Кракові, викладацька робота у Тернополі і проповідництво у Львові). В результаті, написання твору «Чи єзуїти згубили Польщу?» тривало аж до 1871 р. і лише наступного року він нарешті вийшов друком. Цікаво, що читачі спочатку приписували авторство цієї праці Мауріцію Дзедушинському, який після публікації монографії «Пьотр Скарга і його доба» (1850–1851 рр.) набув слави головного адвоката Товариства Ісуса.

Праця о. С. Заленського «Чи єзуїти згубили Польщу?» викликала великий інтерес у польському суспільстві. За 9 місяців весь її наклад (500 примірників) було розкуплено, а впродовж наступних 12 років з'явилося друге і третє видання цього твору (відповідно у 1874 і 1883 рр.). В обох випадках його наклад було збільшено вдвічі (порівняно з першим виданням). Запропонована о. С. Заленським візія історії Товариства Ісуса в Польщі не лише спричинила значний резонанс у польському суспільстві 1870-х рр., але й суттєво посприяла звільненню його від упередженого ставлення до

Товариства Ісуса. Найбільш разючі зміни в цьому відношенні – під впливом його книги – сталися, за спостереженнями самого о. С. Заленського, серед світського духовенства, заможнішої шляхти і жінок¹⁹. Разом з тим оприлюднення цілісної і аргументованої апології діяльності єзуїтів в Польщі стало тим стартовим майданчиком, з якого по суті розпочалася активна науково-дослідницька робота о. С. Заленського. Її результатом стала ціла низка монографій, в яких було створено детальну картину діяльності ордену на теренах Речі Посполитої. Ця візія історії Товариства Ісуса – глибоко деталізована і добре оснащена джерелами – затьмарила «чорний образ» ордену, витіснивши його наприкінці ХІХ ст. на периферію польського наукового і суспільного дискурсу.

Отже, головними чинниками формування свідомості о. С. Заленського і його життєвих орієнтирів було материнське виховання, активні контакти з оо. Єзуїтами (до і після вступу до ордену), а також – Січневе повстання (1863–1864 рр.). Під впливом усіх цих рушіїв і загальної консервативної атмосфери Галичини в о. С. Заленського формується бінарна (католицько-патріотична) свідомість, яка стає головним ідеологічним дороговказом в його історичних дослідженнях. Першим вдалим прикладом застосування цієї ідейної системи на практиці стала публікація праці під промовистою назвою «Чи єзуїти згубили Польщу?». Вона спричинила значний резонанс у тодішньому польському суспільстві, прискоривши руйнування «чорного образу» Товариства Ісуса, який було створено в польській історіографії середини 1830-х – початку 1850-х рр.

¹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти ХVІ – середини ХVІІ ст. / Тетяна Шевченко. – Львів: Свічадо, 2005. – 337 с. – (Studia rationis 1) (Видання Товариства Ісуса). – С. 31; Grzebień L. Dotychczasowa literatura o wkładzie jezuitów polskich do nauki i kultury / Ludwik Grzebień // Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami / Ludwik Grzebień. – Kraków, 2004. – S. 33; Sobieski W. Rola jezuitów w dziejach Rzeczypospolitej Polskiej // Ateneum. – 1901. – Т. 2. – S. 630- 671.

² Ks. Załęski S. Czy jezuiti zgubili Polskę? – Lwów: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1872. – 394 s.

³ Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995. – Kraków: WAM, 1996. – S. 780.

⁴ Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 1248-I. Załęski Stanisław S.J. Auto-biografia. – F. 1 b – 1 d, 2 a.

⁵ Ibidem. – F. 2 a; Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 293. Korespondencja O. Załęskiego S.J. – List O. Stanisława Załęskiego T.J. do Br. Demińskiego Wiktoryna T.J. 10. Lipca ... – F. 95.

⁶ Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 1248-I. Załęski Stanisław S.J. Auto-biografia. – F. 2 c.

- ⁷ Ibidem. – F. 2 d. – 3 a.
- ⁸ Ibidem. – F. 3 a, 4 b.
- ⁹ Ibidem. – F. 2 d. - 3 a-3 b.
- ¹⁰ Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 183. Załęski Stanisław S.J. Rzeczpospolita Polska. Rok 1864. – F. 5.
- ¹¹ Ibidem. – F. 6–7.
- ¹² Див., зокрема: Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) / під ред. В.І. Ярового. – Київ: Либідь, 2001. – С. 349.
- ¹³ Ks. Załęski S. Czy jezuici zgubili Polskę? / Stanisław Załęski. – Lwów: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1872. – S. 71.
- ¹⁴ Ibidem. – S. 87-89 i in.
- ¹⁵ Мауріцій Дзедушинський в молодості залюбки читав працю Франсуа Рене де Шатобріана «Геній християнства». Юзеф Броун в 1811–1815 рр. навчався в Санкт-Петербурзькому єзуїтському конвікті, а його батько Джон тоді був лікарем імператриці Марії Федорівни. Це дозволяє припустити, що в цій родині були добре знайомі з ідеями популярного тоді у столиці Жозефа де Местра. На жаль, бракує конкретної інформації про прямі контакти з творчою спадщиною консервативних романтиків Станіслава Заленського. Але про це опосередковано свідчать висловлювання цього історика-єзуїта на сторінках своїх праць (див. вище), а також – вкрай консервативна атмосфера, яка існувала в Галицькій провінції Товариства Ісуса у роки його молодості. Чого лише варта історія зі звинуваченнями молодого єзуїта у сповідванні ідей лібералізму і причетності до масонства (1869 р.), яка ледь не скінчилася його усуненням зі складу ордену. – Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 878 I. Dokumenta Personalalia Societatis Jesu. Metryki chrztu, świadectwa gimnazjalne, święceń kapłańskich, sprawy majątkowe. Wiek XIX–XX. – F. 157; Ossolineum 6726/III. Teka materiałów do zyciorysu Maurycego Dzieduszyckiego (kopie pamiętników, bibliografia, wypisy w maszynopisie). Wspomnienia z domu i wędrówek. – F. 23-24; Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 1248-I. Załęski Stanisław S.J. Autobiografia. – F. 4 b-d, 5 a.
- ¹⁶ Ks. Załęski S. Czy jezuici zgubili Polskę? / Stanisław Załęski. – Lwów: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1872. – S. 70, 177.
- ¹⁷ Szujski J. Dzieje Polski podług ostatnich badań. – Lwów: Karol Wild, 1862-1865.
- ¹⁸ Archiwum Prowincji Polski Południowej. – Rkp. 1248-I. Załęski Stanisław S.J. Autobiografia. – F. 3 b-3 d.
- ¹⁹ Ibidem. – F. 4 a – 4 b.